CICÉRON, *Discours*, Tome XVI, 1re partie. *Contre L. Pison*. Texte établi et traduit par Pierre Grimal. Paris, Les Belles Lettres, 1966, 197 p. + o hartă.

Pentru cine urmăreşte activitatea atît de bogată şi atît de multilaterală a lui P. Grimal, consacrată în special problemelor majore ale civilizaţiei romane, pasiunea savantului francez pentru munca migăloasă a criticii de text poate constitui o surpriză; surpriza se transformă însă, la lectura ediţiei pe care o prezentăm, într-o vie satisfacţie, cînd cititorul regăseşte, în stabilirea textului şi în amplele comentarii care argumentează aproape fiecare lecţiune aleasă, aceeaşi mînă de maestru, aceeaşi fineţe şi precizie a raţionamentului, acelaşi dar de convingere cu care-l deprinseseră celelalte lucrări ale autorului.

Discursul împotriva lui L. Piso se situează într-una din cele mai agitate perioade din viaţa oratorului; întors din exil în vara 57, Cicero caută să consolideze victoria politică a rechemării sale şi să-şi găsească un loc, şi nu unul mediocru, în desfăşurarea, destul de precipitată, a evenimentelor premergătoare sfîrşitului republicii; nu neglijează, în acelaşi timp, să urmărească răzbunarea împotriva celor pe care-i socotea vinovaţi de exilul său. Speranţele, incertitudinile, pasiunile şi calculele lui Cicero şi-au găsit ecoul literar în discursurile şi în corespondenţa anilor 57—55; printre cele dintîi, *In Pisonem* ocupă un loc important, atît ca mărturie istorică, cît şi ca document psihologic şi ca operă literară.

După ce-i stabileşte data, între iulie şi septembrie 55, P. Grimal, considerînd discursul ca „le dernier acte d'un drame qui s'était noué bien des années plus tôt, aux Ides de décembre 63, lorsque les conjurés complices de Catilina avaient été exécutés dans le *Tullianum*", trece în revistă (p. 9—65) evenimentele politice al căror actor sau martor a fost Cicero între anii 63 şi 55, de la cauzele exilului, aşadar, pînă la împrejurările ţinerii discursului. La prima vedere, un număr atît de mare de pagini consacrate, într-o prefaţă, unor evenimente în general cunoscute şi, unele, atît de depărtate în timp, ar putea să surprindă. Parcurgerea lor atentă oferă însă cititorului nu numai satisfacţia intelectuală şi estetică provocată de urmărirea unei expuneri perfect închegate şi elegant prezentate, ci şi o interpretare inedită a faptelor şi a relaţiilor dintre ele, bazată pe înlăturarea ideilor moştenite şi pe o reexaminare a izvoarelor: este vorba, în primul rînd, de restabilirea unui echilibru al valorii documentelor: majoritatea provenind de la Cicero (discursuri, scrisori) şi aproape nici unul de la adversarii săi, viziunea de ansamblu ar putea fi deformată. Împotriva acestei posibile deformări reacţionează P. Grimal cînd prezintă poziţia fiecărui personaj, mobilele fiecărei acţiuni, erorile lui Cicero în aprecierea situaţiei generale şi a propriei sale importanţe politice [1], cu consecinţele lor în actele şi atitudinile oratorului şi cu reacţiile pe care le trezesc. Pentru istoricii epocii, paginile acestei introduceri, atît de bogate în explicaţii seducătoare [2], vor rămînea, fără îndoială o sursă permanentă de reflecţii utile; iar biografii lui Cicero vor avea să revizuiască unele aprecieri curente: naivitatea şi vanitatea oratorului sînt numai aparenţe îndărătul cărora se ascund manevre propagandistice; înfăţişîndu-se, în discursuri şi în scrisori, ca centru al vieţii politice romane, Cicero ar fi urmărit conştient acreditarea în public a acestei idei (p. 39). Remarcabile sînt apoi paginile (44—65) dedicate personalităţii lui Piso, epicureu (prieten al lui Philodem din Gadara), om politic onest şi administrator competent şi moderat. Către acesta şi nu către ilustrul său adversar se îndreaptă simpatia lui P. Grimal: „Pison avait, dans ce débat, une position plus forte que celle de son ad-

---

[1] Un exemplu, referitor la perioada care succede întoarcerea din exil: „Il refuse d'imaginer que les luttes qui se sont déroulées depuis un an dans la Curie et au Forum aient pu avoir d'autres raisons que le souci de son propre sort. Il se croit le centre de Rome...".

[2] Vezi, de exemplu, ipoteza privind neaşteptata „volte-face" a lui Clodius, care, agent notoriu al lui Caesar, cere la un moment dat anularea actelor din timpul consulatului acestuia (p. 32 — 33); Clodius dorea să exercite astfel presiuni asupra lui Caesar pentru a împiedica votarea legii cu privire la rechemarea din exil a lui Cicero.

versaire. Cicéron s'abandonne à sa longue colère. Il prononce un discours d'une incroyable violence, et d'une mauvaise foi non moins remarquable. S'il a surpassé Pison en éloquence, il ne l'a certes pas égalé en dignité" (p. 65).

Urmează (p. 65—71) analiza discursului lui Cicero, al cărui plan este greu de sezisat, din cauza dispariției părții inițiale (P. Grimal propune rectificarea ordinii unor fragmente), dar care nu izvorăște din libera desfășurare a inspirației, ci dintr-un atent calcul al efectelor urmărite: deși își are originea într-o improvizație dictată de resentimente, discursul capătă, grație artei și experienței lui Cicero, înfățișarea unei construcții riguroase: „Nous avons là un discours charpenté hâtivement, dans la fièvre de l'improvisation. Le miracle, c'est que Cicéron ait trouvé pourtant, malgré sa colère, dans les ressources de son « métier », les réflexes nécessaires à une composition sensible" (p. 71).

Paginile 72—77 sînt consacrate descrierii manuscriselor și principiilor stabilirii textului. Textul se bazează, ca și la editorii anteriori, pe de o parte pe palimpsestul *P* (Taurinensis, sec. V, dispărut în incendiul din 1904), iar pe de altă parte pe familia reprezentată de *V* (Vaticanus H. 25, sec. VIII—IX) și de excerptele ms. *C* (Cusanus 52, sec. IX, care a aparținut lui Nicolaus Cusanus)[3]; pe lîngă acestea se grupează o serie de manuscrise provenind pe cît se pare dintr-un arhetip comun, reprezentat, indirect, de Codex Erfurtensis (*E*, sec. XII, azi la Tübingen) și de cîteva manuscrise din secolul al XV-lea: *e* (Palatinus Vaticanus lat. 1525), *f* (Erlangensis 618), *X* (Vaticanus lat. 11458, despre care se afirmă că ar fi copia executată de Poggio după cîteva manuscrise descoperite la începutul secolului al XV-lea, azi dispărute; a aparținut lui Muret și a servit unor editori din sec. XVIII); acesta din urmă este singurul din numeroasa familie a copiilor zise *recentiores* (provenite, cu adausuri din alte tradiții și cu conjecturi humaniste, din copia lui Poggio) de lecțiunile căruia editorul a ținut seama în mod sistematic; clasificarea întregului grup nu a fost încă întreprinsă și e îndoilenic dacă efortul cerut de o asemenea investigație ar fi răsplătit de descoperirea unor tradiții independente de cele cunoscute; de aceea, P. Grimal, ca și predecesorul său imediat, R. G. M. Nisbet (Oxford, 1961), se mulțumește cu utilizarea sporadică a grupului. Prefața se încheie (p. 77—79) cu indicații bibliografice (ediții și cele mai importante studii).

În constituirea textului, P. Grimal respectă, în măsura posibilului, lecțiunea manuscriselor, renunțînd la numeroase conjecturi (și la nu mai puțin frecvente eliminări de pasaje) propuse de editorii anteriori, chiar și la unele dintre cele acceptate de R. G. M. Nisbet. Pentru exemplificare, vom cita cîteva din pasajele unde opțiunea editorului este argumentată în notele finale[4]:

14: *sic* < *a* > *equatum praebebas consulatum tuum* Ω, R. Klotz: *quasi addictum* Halm, *optionatum* Madvig, *emancipatum* Kayser, *pigneratum* și apoi *inlaqueatum* Müller; conservarea textului manuscriselor, justificată la p. 160, presupune o imagine din viața militară: consulatul lui Piso e comparat cu o cîmpie fără obstacole (*aequatum*), care oferă drum liber nelegiuirilor lui Clodius.

44: *absens imperator est appellatus* Ω: *apsens* V, *ab senatu* Manutius, Müller, A. Klotz, Clark, Nisbet; justificarea conservării, la p. 176: *absens* înseamnă aici « înainte de întoarcere » și nu este așadar superfluu.

94: *neminem inuitus inuitabis* Ω: *inuitum* Hotomanus, R. Klotz, Müller, Clark, Nisbet; justificat, p. 195: *inuitus* « du bout des lèvres ».[5]

Nu este, evident, vorba de un principiu rigid: P. Grimal acceptă nu numai multe din vechile conjecturi ale primilor editori, simple și clare, ci și unele datorate filologilor secolu-

---

[3] Acest manuscris este omis din stema de la p. 77.

[4] Nu ne-a stat la dispoziție, pentru comparații, decît ediția C.F.W. Müller, Leipzig, Teubner 1904 (reeditarea celei din 1893).

[5] Alte exemple în § 39 (p. 173), 53 (p. 178) etc.

lui al XIX-lea şi al XX-lea, mai ales pe acelea seducătoare prin ingeniozitatea lor, ca, de exemplu:

25: *purpurissataeque buccae* Halm: *pulsataeque* Ω, *cerussataeque* recc.

62: *specillis prope scrutatus est Alpis* Madvig („brillante conjecture", p. 183): *pecullis* V, *speculis* f, *spiculis* E e X.

85: *Zbelsurdi* (nume al lui Iuppiter) Nisbet (bazat pe o descoperire epigrafică; cf. p. 191, n. 1): *uelsuri* Ω.

Emendările propuse de P. Grimal însuşi sînt puţin numeroase:

76: *Vestrae cupiditates prouinciarum effecerunt, uestrae fraudes, uestrum scelus, uestrae criminationes insidiarum mearum*: *uestrae fraudes, uestrum scelus, uestrae criminationes insidiarum mearum, uestrae cupiditates prouinciarum effecerunt* codd.; alţi editori, printre care şi Nisbet, plasează primele patru cuvinte (ale textului Grimal) după al doilea verb al frazei, *collocarunt*; Halm şi Müller le suprimă. Argumentarea este prezentată la p. 188: la începutul frazei, palimpsestul are o lacună în care ar fi putut încăpea cuvintele discutate. Lacuna fiind însă ceva mai extinsă (cuprinde şi ultimele cuvinte ale frazei precedente), este greu de decis dacă într-adevăr aceste patru cuvinte au existat în palimpsest; în favoarea presupunerii lui Grimal (şi deci împotriva conjecturii acceptate de Nisbet) pledează faptul că după *collocarunt* textul palimpsestului este identic cu al celorlalte manuscrise: se poate desigur susţine şi ideea că eroarea exista şi în arhetip. Un calcul precis al dimensiunii lacunei din P nu mai este posibil, din cauza dispariţiei manuscrisului.

87: *uectigalem prouinciam... seruis tuis <pro> publicanis a te factam esse meministi*: *seruis publicanis* codd., *seruis* Bake, Müller, Nisbet. Conjectura e verosimilă din punct de vedere paleografic (două cuvinte care încep cu aceeaşi literă), oferind şi un sens clar, conform cu cel propus de M. Rostovtseff, *Social and Econ. Hist.*, II, p. 987; ne întrebăm totuşi dacă aceeaşi interpretare nu poate fi satisfăcută şi de textul manuscriselor: «sclavii tăi < jucînd rol de > publicani».

89: *Quid quod... ad bestias amicos sociosque misisti? Quid quod...*: *misisti quid quod* X, *misisti quid* E e f, *misisti, quod* Garatoni, Müller. Separarea frazei este ingenioasă şi restabileşte un paralelism obişnuit în discursurile lui Cicero.

La acelaşi paragraf, P. Grimal propune încă două întreruperi de fraze prin semnul întrebării; ambele au avantajul cert al respectării tradiţiei manuscrise: *cum tuis teneris saltatoribus ... contulisti? Quid, cum ...*: *contulisti quid cum* E f X, *contulisti qui tum* e, *contulisti quod* Müller. Şi, mai jos: *uenisti? Quid, cum*: *uenisti qui cum* Ω, *uenisti, quod, cum* Müller.

La acestea s-ar mai putea adăuga o propunere făcută exclusiv în comentariu:

29: *Consulem tu (tum* Ω*) te fuisse putas, cuius in imperio qui rem publicam senatus auctoritate seruarat,* † *idemque in Italia, qui omnis omnium gentium partis tribus triumphis deuinxerat, is se in publico tuto statuit esse non posse?*: *... seruarat, is se in Italia...* Manutius, *idem se* Mommsen, *is domi se aut denique* Madvig, *seruarat in Italia itemque* R. Klotz, *seruarat, in Italia, itemque qui* Nipperdey, *is quidem* cum dubit. Nisbet; P. Grimal propune (p. 168) *is in Vrbe idemque in Italia*, conjectură care oferă un sens satisfăcător; nu e însă uşor de explicat omisiunea celor trei cuvinte.

În ceea ce priveşte valoarea manuscriselor, preferinţele editorului se îndreaptă, către lecţiunile palimpsestului P, cînd acestea sînt cunoscute; deşi elogiat în prefaţă (p. 73), manuscrisul fragmentar V nu se bucură de aceeaşi consideraţie, fiindu-i preferat în numeroase pasaje consensul celorlalte manuscrise sau chiar numai al unei părţi dintre ele (Ω — consensul dintre *E*, *e*, *f* şi *X* — sau, respectiv, *X* sau α — consensul dintre *E*, *e*, şi *f* —). Alegerea lecţiunilor este uneori explicată în notele finale (p. 162, n. 5 pentru § 19, sau 165, n. 4, pentru § 20, de exemplu); în unele cazuri însă, mai ales atunci cînd lecţiunea palimpsestului e cea respinsă, ar fi fost necesară justificarea soluţiei adoptate. Astfel, de exemplu, la § 49: *optauerat* V Ω: *optarat* P, unde alegerea editorului nu pare a se sprijini nici pe uzajul

gramatical al lui Cicero, nici pe ritmul frazei (clauzula — — / — ∪ ∪̲ nu e cu mult mai frecventă decît (—) — — / — ∪̲).

Aparatul critic este pozitiv şi, de aceea, foarte clar. Se folosesc indicaţiile negative numai în cazul lecţiunilor manuscrisului C, care oferă uneori parafrazări ale textului.

Comentariul exegetic este distribuit, ca în alte volume ale colecţiei, în două secţiuni: unele note figurează în subsolul traducerii, iar altele, „complementare", la sfîrşitul volumului. Criteriul distribuirii se deosebeşte însă de cel, pur tipografic, folosit foarte des, şi are în vedere caracterul notelor: cele care sînt indispensabile înţelegerii textului sau traducerii sînt date în subsol, notelor complementare fiindu-le rezervat ca obiect comentariul critic (justificarea alegerii unei lecţiuni, argumentarea unei conjecturi, a conservării, împotriva unor editori, a lecţiunii manuscriselor etc.) şi istoric (împrejurările desfăşurării unor evenimente, aluzii, antichităţi, prosopografie). Claritatea şi eleganţa expunerii, vastitatea informaţiei, concentrarea unui maxim de date într-un spaţiu minim sînt calităţi care se dispensează de alte elogii. Nu este vorba însă nici în aceste note de o erudiţie depersonalizată, îndreptată exclusiv către detalii; regăsim exprimată şi aici atitudinea lui P. Grimal faţă de principalele personaje ale discursului. Despre Piso: „Pison... n'a pas voulu user de ce droit [= acela de a fi întîmpinat oficial de către cetăţile pe unde trecea] et s'est contenté, comme un voyageur bourgeois, de descendre dans les auberges. Cicéron feint de voir, dans ce qui n'était sans doute que modestie et désir (très épicurien) de « cacher sa vie », une bassesse d'âme, dont Pison (ainsi que le prouve sa conduite après 49) était en réalité incapable" (p. 124). Despre Cicero: „Les termes de Cicéron ne sont donc que l'expression approximative de la vérité" (p. 173). „On voit que l'indignation dont l'orateur fait preuve à l'égard de Gabinius n'est pas de très bon aloi" (p. 178). „L'argument de Cicéron est ici de très mauvaise foi; Cicéron feint de ne pas comprendre ce que voulait dire Pison, et qui était indéniable" (p. 187). Toate aceste aprecieri fac, desigur cu voia editorului, să sporească şi nu să diminueze gloria lui Cicero: după mai bine de două mii de ani acţiunile şi cuvintele oratorului nu au devenit seci documente de arhivă, ci stîrnesc încă pasiuni partizane.

Armonia ansamblului şi precizia detaliilor fac fără îndoială din această ediţie una din reuşitele remarcabile ale colecţiei „Guillaume Budé"[6].

I. Fischer

M. TVLLI CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*. Fasc. 4: *Brutus*, recognouit Henrica Malcovati, Editio altera. Leipzig, Teubner, 1970, XVIII+126 p. (Bibliotheca Teubneriana)

A doua ediţie a acestui text, revăzută de autoare în urma apariţiei comentariului lui A. E. Douglas[1] şi a unei ample dări de seamă a lui E. Badian[2] nu se deosebeşte fundamental de prima formă, apărută în 1965[3], fiind mai degrabă o reeditare cu îndreptări şi adăugiri restrînse.

---

[6] Realizarea tehnică este de asemenea de bună calitate. Semnalăm totuşi cîteva mărunte, erori tipografice: p. 96, § 8: numai litera *c* din *Marcium* trebuia tipărită italic; p. 104, primul rînd al aparatului: *Q* trebuia tipărit cu caractere drepte; p. 123, ultimul rînd al aparatului: sigla *C* trebuia tipărită cu majusculă.

[1] Oxford, Clarendon Press, 1966, cu textul lui A. S. Wilkins (Oxford, 1903). Însoţit de o introducere şi un comentariu originale.

[2] JRS, LVII, 1967, 223 — 230; recenzia examinează deopotrivă ediţia Malcovati (1965) şi cea Douglas (1966).

[3] Asupra primei ediţii v. StCl, XI, 1969, p. 306 — 308.